

ALMANYA'DA MÜSLÜMANLAR

Nisan 2018

İHH
İNSANI YARDIM VAKFI

İNSAMER

İHİİ İNSANI VE SOSYAL ARAşTIRMALAR MERKEZİ
İHİİ HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مرکز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Nisan 2018

Hazırlayan: Zülfiye Zeynep Bakır

Yayına hazırlayan: İHİİ İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi

İHİİ İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı

Büyük Karaman Cad. Taylasan Sok. No: 3 Pk. 34230 Fatih/İstanbul

Telefon: +90 212 631 21 21 | Faks: +90 212 621 70 51

www.ihh.org.tr | info@ihh.org.tr

İÇİNDEKİLER

- 4 DEMOGRAFİK YAPI
- 5 GÖÇ HAREKETLERİ VE ALMANYA
- 7 SOSYOEKONOMİK DURUM
- 8 ALMANYA'DA MÜSLÜMANLAR VE İSLAM'IN KURUMSALLAŞMASI
- 9 İSLAM MEDENİYETİ VE ALMANLAR
- 11 EMEK İTHALİ VE MÜSLÜMANLAR
- 15 İSLAM'IN KURUMSALLAŞMASI
- 17 MÜSLÜMANLARIN YAŞADIĞI PROBLEMLER
- 9 İSLAMOFOBİ, ZENOFOBİ, AYRIMCILIK
- 15 EĞİTİM PROBLEMİ
- 17 DİNİ EĞİTİM PROBLEMİ VE KİMLİK SORUNU
- SONUÇ
- SONNOTLAR

DEM DEUTSCHEN VOLKE

DEMOGRAFİK YAPI

357.376 km² yüz ölçümüne sahip Almanya, Avrupa'nın ortasında yer almaktadır. 16 eyaletten oluşan ülkede, her eyaletin kendine özgü anayasası ve hükümeti bulunmaktadır. Almanya'daki federal hükümet ve parlamento, temel yasaları oluşturmakta ve izlenecek iktisadi politikaları belirlemektedir. Eğitim ve kültür gibi meseleler eyaletlerin inisiyatifine bırakılmıştır. Federal parlamento, doğrudan seçimle göreve gelen Federal Meclis (*Bundestag*) ile eyalet hükümetlerinin temsilcilerinden oluşan Eyaletler Meclisi'nden (*Bundesrat*) meydana gelmektedir.¹

Başkenti Berlin olan Almanya'nın nüfusu 2017 tahminlerine göre yaklaşık 82 milyondur.² Resmî dili Almanca olan ülkedeki popülasyonun %79,5'ini Almanlar, %20,5'ini ise

göçmenler oluşturmaktadır. 70.000 Roman, 60.000 Friz, 60.000 Sorb ve 50.000 Danimarkalının ulusal azınlıkları teşkil ettiği Almanya, aynı zamanda çeşitli dinî gruplara da ev sahipliği yapmaktadır. Ülkede herhangi bir mezhebe mensup olmayanların oranı %33,1'dir. Ülkedeki diğer dinî gruplar sırasıyla şöyledir: %30,2 Katolik, %29,2 Protestan, %4,9 Müslüman, %1,6 Ortodoks, %0,2 Yahudi ve %0,9 diğer dinî inançlara mensup olanlar. Ülkedeki en büyük göçmen grubunu %19,2'lik oranla Türkler oluşturmaktadır; ardından %9,6 ile Polonyalılar, %7,5'le Ruslar, %5,7'yle Kazaklar, %4,9'la İtalyanlar gelmektedir.³ Göçmenlerin en yoğun olarak bulunduğu şehirler sırasıyla Berlin, Hamburg, Münih, Cologne ve Frankfurt'tur.⁴

GÖÇ HAREKETLERİ VE ALMANYA

2. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa ülkeleri açısından mühim bir toplumsal olgu haline gelen işçi göçü, dört farklı grubun Avrupa'ya muhaceretiyle gerçekleşmiştir. Bu topluluklar; eski kolonilerden Avrupa'ya göç edenler, Doğu Avrupalı siyasi göçmenler, komşu ülkelerden gelen mevsimlik göçmenlerle Akdeniz ülkelerinden gelen ve geçici olarak istihdam edilen kişilerden müteşekkildir.⁵

Avrupa ülkelerinin iş gücü alımına etki eden birincil faktör demografi; ikincil faktör ise ekonomik büyümedir.⁶ Almanya, geç sanayileşen bir ülke olmasından ötürü 19. yüzyılın sonuna kadar iş gücü alımında bulunmamıştır. Bunun temel nedenlerinden biri, ülkenin klasik manada bir sömürgeci anlayışa sahip olmayışıdır. Almanya, ilk kez 1955 senesinde İtalya ile iş göçü anlaşması imzalamıştır. 1961 yılında Berlin Duvarı'nın inşasıyla Doğu Avrupa'dan gelen iş gücü potansiyelini yitiren Almanya, İtalya dışındaki diğer Akdeniz ülkeleriyle de muhtelif göç anlaşmalarına imza atmıştır. 1960 yılında İspanya ve Yunanistan, 1961'de Türkiye, 1968 senesinde de Yugoslavya iş göçü anlaşması yapılan ülkelerdendir.⁷

1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'den de işçi kabul eden Almanya'daki Müslüman Türk nüfus, İtalyan popülasyonunu geçmiştir. Bahse konu iş göçü nedeniyle ülke içerisindeki yabancı nüfus istikrarlı bir şekilde artmaya başlamıştır.

1961 yılında %1,2 olan yabancı nüfus oranı 1970'te %4,9'lara yükselmiştir. Ülkesine gelen göçmenleri hiçbir zaman kalıcı olarak görmeyen ve bugün dahi onların varlığını bu anlamda kabullenmeyen Almanya, her seferinde yabancı iş göçünü durdurmaya çalışmıştır. Bir dönem yerli Alman halkı ile yabancı işçiler arasında yaşanacak olası bir etnik çatışmadan endişe duyan ülke hükümeti, Akdeniz çevresinden getirttiği birçok işçiyi yurtlarına geri göndermiştir. 1973 yılında patlak veren petrol krizi de Almanya'nın dış göçü durdurmak istemesindeki bir başka nedendir. Bu vesileyle ülkeye yabancı iş gücünün girmesi yasaklanmış, sözleşmesi biten işçiler ya da işsiz olan kişiler topraklarına geri gönderilmeye başlanmıştır. Buna rağmen gerek aile birleşimi politi-

Avrupa ülkelerinin iş gücü alımında etki eden birincil faktör demografi; ikincil faktör ise ekonomik büyümedir.

Almanya, genel olarak yüksek maddi yaşam standartlarında, düşük gelir eşitsizliğinde ve refah boyutlarının çoğunda iyi puanlara sahiptir; ancak bütün bu önemli ilerlemelere rağmen ülkede çocuk bakımı ve tam gün okula gitme hususunda ciddi aksaklıklar mevcuttur.

kaları gerekse yeni doğumlar nedeniyle ülke içerisindeki göçmen sayısı, bilhassa da Müslüman sayısı yükselmiştir.⁸

Amerika'dan sonra en çok göç alan ülkelerden biri olan Almanya, yıllarca devam eden göç tartışma-

larının akabinde 2005 senesinde bir Göç Anlaşması imzalamıştır. Bu yasayla birlikte Alman vatan-daşı olabilmeyi kan bağı esassından çıkaran ülke, göçmenlere karşı entegrasyonist, diğer bir deyişle asimilasyonist politikalar izleme eğilimine girmiştir.⁹

SOSYO EKONOMİK DURUM

2008 senesinde Amerika'da yaşanan ekonomik kriz bütün Avrupa ülkelerinin ekonomilerini olduğu gibi Alman ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Ancak geçmiş yıllarda gerçekleştirilen birtakım reformlar Alman ekonomisinin görece hızla toparlanmasını sağlamış, buna karşın emeğin verimliliği düşmüştür. Genel itibarıyla Almanya, yüksek maddi yaşam standartlarında, düşük gelir eşitsizliğinde ve refah boyutlarının çoğunda iyi puanlara sahiptir; ancak bütün bu önemli ilerlemelere rağmen ülkede çocuk bakımı ve tam gün okula gitme hususunda ciddi aksaklıklar mevcuttur. Vergi sisteminde tam gün çalışmaya yönelik engeller, kadınları yarım gün çalışma, dolayısıyla daha düşük ücretlerle geçinme mecburiyetinde bırakmaktadır. Son yıllarda pek çok düşük gelirli hane, ülkedeki ekonomik gelişmeden ve yatırımlardan faydalanamamıştır.¹⁰ 2017 yılında yapılan araştırmalara göre, Almanya'daki işsizlik oranı %3,6 olarak ölçülmüştür. Kadınların işsizlik oranı %3,1 iken erkeklerde bu oran %4'tür. 25 yaş altı kişilerin işsizlik oranı %6,6'dır.¹¹ Bir başka iktisadi çalışma, Almanya'nın mevcut işsizlik oranının %5,7 olduğunu, 2018 yılında ise bu oranın %5,8'e yükseleceğini ifade etmektedir.¹² Diğer yandan 2017 senesinde hazırlanan bir rapora göre, Almanya'da %19,7 oranında kişi, yani

yaklaşık 16 milyon insan yoksulluk ve sosyal dışlanma riskiyle karşı karşıyadır.¹³ Yoksulluk sınırı, bekâr olanlar için ayda 1.064 avro iken; iki çocuklu bir aile için 2.234 avrodur.¹⁴

2015 yılında ülkedeki yoksulların oranı %15,7 ile 12,9 milyon kişiye tekabül etmekteydi. Yoksulluk oranının en yüksek olduğu şehir %24,8 ile Bremen'dir. Berlin'deki yoksulluk oranıysa %22,4 olarak belirlenmiştir. Genel olarak yoksulluk içinde yaşayan nüfusun oranı, 16 eyaletten 11'inde bir önceki yıla göre artmıştır. Doğu Almanya'nın bütün eyaletlerinde yoksulluk oranları ya %20'nin biraz altında ya da üstünde bir görünüm arz etmektedir. Yoksulluktan en çok etkilenen kesimleri %59 ile işsizler, %43,8 ile bekâr ebeveynler ve çocukları, %33,7 ile yabancılar, %27,7 ile göçmen kökenli insanlar oluşturmaktadır. Bu yüksek oranları, yoksulluk oranı %25,2 olan üç veya daha fazla çocuklu aileler takip etmektedir. Almanya'da yoksulluk nedeniyle mağdur olan gruplar arasında en dikkat çeken grup öğrencilerdir. Ailelerinden maddi anlamda destek alamayan öğrencilerin fakir olarak sınıflandırıldığı Almanya'da okullarından mezun olanların kısa süre içerisinde yeteneklerine uygun işlerde çalışamadıkları, dolayısıyla yeterli bir kazanç edinemedikleri görülmektedir. Yu-

karıda bahsi geçen bu oranlarda yüz binlerce öğrenci, mülteciler, bakıma ihtiyacı olan kişiler ve engelliler, kendilerine ait bir eve sahip olmadıkları için yer almamaktadır. Ülke içerisinde yaşam mücadelesi veren 335.000 evsiz de bahse konu yoksulluk oranlarına dâhil edilmeyen grubun içindedir.¹⁵

Almanya'nın yoksulluk oranlarına dair yapılan araştırmalarda dinî kökenler göz ardı edildiğinden Müslümanlar arasındaki yoksulluk oranlarıyla ilgili net rakamlar vermek mümkün görünmemektedir. Ancak OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) verileri, ülkede yoksulluğa en çok maruz kalan grupların Almanya dışında doğmuş kişileri olduğunu göstermektedir. 2005 senesinde Almanya dışında doğup ülkeye türlü nedenlerle gelmiş olan grupların işsizlik oranı %17,9 iken,

Almanya'daki yerli nüfusun işsizlik oranı %10,1 olarak kaydedilmiştir. Ülke içerisinde iktisadi alanda gerçekleştirilen birtakım reformlar bu iki oranın zaman içerisinde azalmasını sağlasa da yerli ve yabancı popülasyon arasındaki uçurum kapanmamıştır. 2016 yılında yurt dışı doğumlu olarak kaydedilen nüfusun işsizlik oranı %7,3 iken, yerli nüfusun işsizlik oranı %3'lerde seyretmektedir.¹⁶

Toplumsal prestijleri bakımından Almanya'daki yabancılar bir sıralamaya tabi tutulduğunda en alt tabakayı mültecilerin oluşturduğu görülmektedir. Sıralamada mültecilerden bir sonra gelen Yugoslavların yaşadığı Almanya'da yabancılar "Auslander" olarak adlandırılmaktadır. Yerli halk için Auslander denilince akla ilk gelenler ise Türklerdir.¹⁷

ALMANYA'DA MÜSLÜMANLAR VE İSLAM'IN KURUMSALLAŞMASI

İslam Medeniyeti ve Almanlar

Almanların İslam medeniyetiyle olan ilişkilerinin kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Bugün Batı medeniyetinin eğitim, sağlık, yiyecek, içecek gibi günlük hayatın çeşitli alanlarında kullandığı birçok şey İslam medeniyetinden Avrupa'ya aktarılmıştır. Alman-İslam etkileşimi ise, Orta Çağ Avrupa'sından bu yana özellikle Haçlı Seferleri sıra-

sında ve sonrasında ivme kazanmış, daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti zamanında da düşmanlık-ittifak ikilemi içinde devam etmiştir. Bu etkileşim süresince sadece rekabet değil aynı zamanda İslam'ın Almanlar arasında tanınması konusunda da önemli fırsatlar olmuş ve birçok Alman İslam'a ihtida etmiştir. 1875 senesinde Müslüman olan ve

Mehmet Emin Paşa ismini alan Afrika araştırmacısı Eduard Schnitzer (1840-1892) bu isimlerden yalnızca biridir. I. Dünya Savaşı'nda da Osmanlı ile birlikte hareket eden Almanya'nın İslam'a olan ilgisinin arttığı ve kendi çıkarlarını korumak için dahi olsa İslamcılık hareketlerini desteklediği bilinmektedir. 2. Dünya Savaşı yıllarında Almanlar, Sovyet ordusundaki Türkistanlı Müslüman gruplarla savaşmak durumunda kaldıklarında, bu durumu lehlerine çevirmek ve Müslüman grupları yanlarına çekebilmek adına Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa katıldığına dair bildiriler ha-

zırlamıştır. Gerek bu propaganda- lar sayesinde gerekse zorla Sovyet ordusunda bulunmalarından dolayı da binlerce Türkistanlı, Rus ordu- sunu terk ederek Almanya yanında saf tutmuştur. Ancak Almanya bu grupları esir olarak kabul etmiş ve trenlere bindirilerek Almanya'ya getirilen pek çok Türkistanlı asker açlık, hastalık ve susuzluktan ötürü hayatını kaybetmiştir. Almanların yenilgisiyle sonuçlanan savaşta im- zalanan Yalta Anlaşması'yla bahse konu askerler, Sovyetler Birliği'ne iade edilmiş, kaçmayı başaran 7.000-10.000 civarındaki Müslü- man ise Almanya'da kalmıştır.¹⁸

Emek İthalı ve Müslümanlar

Çok sayıda Müslüman'ın Alman- ya'ya gelmesi, 20. yüzyılda ithal edilen emek gücü ile başlamıştır. 1950 yılında 20.513 Müslüman'ın bulunduğu ülkede, bu oran ka- demeli bir şekilde artmıştır. 1960 senesinde Almanya'daki Müslüman sayısı 21.844 iken, göçlerin artışı ile birlikte 1970'lere gelindiğinde bu rakam 1.172.539'a ulaşmıştır. 2010 yılında 4.283.364 olan Müs-

lüman nüfus,¹⁹ 2016 yılında 4,9 mil- yon olarak ölçülmüştür. 2050 yılı- na kadar Almanya'daki Müslüman sayısının ülke dışarıdan göç almaya devam etmezse 6 milyonu bulaca- ğı, orta ölçekte bir göç hareketine maruz kalırsa 8,5 milyona yüksele- ceği, geniş hacimli bir göç hareketi karşısında da 17,5 milyona ulaşaca- ğı tahmin edilmektedir.²⁰

Almanya'ya ekonomik nedenlerle göç eden Müslümanların bu ülkeye yerleşme ve vatandaşlığa geçme- lerine karar vermelerinde, 1973 yılındaki işçi alımının durdurulması kararının etkisi büyüktür. Ülkeye ekonomik sebeplerle gelenlerin kendileri ve aileleri haricinde, Müs- lüman öğrenciler, iltica edenler, sa- vaş bölgelerinden kaçan mülteciler ile ihtida ederek İslam dinini seçen Almanlar da ülkedeki Müslüman nüfusun hızla artmasında rol oy- nayan faktörlerdendir. Almanya'da yaşayan Müslüman nüfusun ço- ğunluğunu Türkler oluşturmakta- dır. Bunun yanı sıra Lübnan, İran, Afganistan, Bosna-Hersek ve Ko-

sova'dan da Almanya'ya göç eden kişiler bulunmaktadır.²¹

Ülkede Alman kökenli olmayan Müslümanların oranı toplam Müslümanların %42'si civarındadır. İslam, 5 milyona yakın nüfusuyla ülkede Hristiyanlıktan sonra ikinci büyük din grubunu oluşturmaktadır. Bahse konu Müslüman azınlığın yaklaşık %76'sı da Türklerden müteşekkildir. Almanya'da yaşayan diğer Müslüman toplulukların %4'ünü İran, %3'ünü Fas, %2'sini Lübnan, %1'ini Pakistan geri kalan %8,5'ini de eski Yugoslavya, Arnavutluk, Bulgaristan, Mısır, Cezayir, Suriye, Ürdün, Afganistan, Endonezya, Hindistan gibi ülkelerden gelen kişiler meydana getirmektedir. İhtida ederek İslam'ı seçen Almanların oranı da hayli yüksektir ancak ülkede bu kişilerin sayısına dair somut bir rakam bulunmamaktadır.

Müslümanların eyaletlere göre dağılımına bakıldığında %98,4'ünün eski Batı Almanya eyaletlerinde yaşamlarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu eyaletler içerisinde Kuzey Ren Westfalya %33,1'lik oranla

Müslümanların en yoğun yaşadığı bölgedir. Baden-Württemberg %16,6 ile ikinci, Bavyera %13,2 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Hessen Eyaleti'ndeki Müslüman nüfusun oranıysa %10,3 civarındadır. Geriye kalan %26,2'lik Müslüman nüfus Berlin ve Niedersachsen başta olmak üzere, Batı Almanya'daki diğer bölgelerde hayatlarını devam ettirmektedir. Eski Doğu Almanya sınırları içerisindeki Müslüman nüfusun oranı %1,6 ile oldukça düşüktür. Bunun sebebi, bahse konu eyaletlerdeki iş imkânlarının sınırlı olmasıdır. Yapılan bazı araştırmalara göre, Almanya'da kendisini Sünni Müslüman olarak tanımlayan Müslümanların oranı %74,1, Alevi olarak tanımlayanların oranı %12,7'dir. %7,1 civarında kişi de kendisini Şii olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte 1960'lı yıllara kadar Almanya'da hayli etkin bir grup olan Ahmedilik tarikatına mensup kişilerin oranıysa %1,7'dir. Geriye kalan %4,4 civarındaki Müslüman ise kendini tarikat mensubu, İbadi vb. sıfatlarla ifade etmiştir.²²

Almanya'ya ekonomik nedenlerle göç eden Müslümanların bu ülkeye yerleşme ve vatandaşlığa geçmelerine karar vermelerinde, 1973 yılındaki işçi alımının durdurulması kararının etkisi büyüktür.

İslam'ın Kurumsallaşması

İş göçü ile birlikte Almanya'da nicelik olarak artan Müslümanların mevcudiyeti önceleri pek dikkat çekmemiştir. Bu durumun birkaç sebebi vardır. Bunlardan ilki, göçmen işçilerin ihtiyaç duydukları parayı elde ettikten sonra ülkelerine geri döneceklerinin düşünülmesidir. Öyle ki bu inanç, Müslüman işçilerle yerli halk arasında ikili ilişkilerin geliştirilmesini dahi önlemiş, söz konusu gruplar misafir işçi olarak adlandırılmışlardır. Alman toplumunun Müslüman göçmenlere yönelik ilgisizliğinin bir diğer nedeni de işçilerin dinî ibadet ritüelleri için özel

mekânlar talep etmemesinden kaynaklanmıştır. İşçiler ibadetlerini ya kendilerine ait odalarda ya da işverenler tarafından fabrikalarda kurulan küçük mescitlerde icra etmişlerdir. Bu durum 1973 petrol krizine kadar devam etmiş, işçi alımının yasaklanmasıyla ailelerini de yanlarına alan Müslüman göçmenlerin kalıcılığının anlaşılması, Almanya'nın Müslümanlara yönelik dikkatlerinin artmasına neden olmuştur.²³

Müslümanlar arasındaki ilk örgütlenmeler 1970'li yıllarda başlamıştır. Bu örgütlerin alabileceği hukuki

Almanya
anayasası
herhangi bir
dine referansta
bulunmamaktadır.
Dolayısıyla
İslam dini de
Almanya'da resmî
olarak tanınan bir
din değildir.

biçim “tescilli dernek statüsü” olarak belirlenmiştir. Bu sayede “arka bahçe camileri” olarak adlandırılan ilk camiler oluşmuştur. Bu yapıların yerel sınırları aşması amaçlanmıştır. Dolayısıyla hepsi, farklı birliklerin çatısı altında birleşmeye başlamıştır. Söz konusu birleşme akabinde merkezî, ademimerkezî ve federal organizasyon olmak üzere üç ana organizasyon modeli ortaya çıkmıştır. Bahse konu birlikler kendi ülkelerinde, bilhassa da Türkiye’de değişik İslami örgütlerin dikkatini çekmiştir. Bu örgütler dinî ibadete ilişkin hususların yanı sıra, toplumsal ve politik alanda da Müslümanları temsil etmeyi, onların menfaatlerini korumayı kendilerine vazife edinmiştir.²⁴ Ne var ki, bu örgütlerin birbirleriyle olan ilişkileri hayli sınırlıdır. Bu alandaki boşluk Türkiye kökenli İslami politik hareketlerce doldurulmaya çalışılmıştır. Türkiye’de toplumsal tabanı bulunan cemaat ve yapıların neredeyse tümü Almanya’da belirli düzeyde bir tabana ve örgütlenmeye sahiptir. Kur’an kursları ve hac organizas-

yonları düzenleyen ve Türkiye’nin çıkarlarına uygun hareket etmeye gayret eden bu gruplar, başlarda sadece toplumun dinî ihtiyaçları için birtakım girişimlerde bulunsalar da 1980’li yıllardan itibaren “seçme seçilme hakkı”, “ırkçılık”, “çok kültürlü toplum” gibi mevzularda eğilmeye başlamışlardır. İslami örgütlerin yönetim kadrolarındaki değişiklik, Almanya’da doğan Müslüman kuşakların idareyi ellerine almaları gibi hususlar, bahse konu birliklerin Müslümanların ülke içerisinde yaşadıkları sorunlara olan ilgilerini arttırmaktadır.²⁵

Almanya anayasası herhangi bir dine referansta bulunmamaktadır. Dolayısıyla İslam dini de Almanya’da resmî olarak tanınan bir din değildir. Bu açıdan İslam ile diğer dinler arasında resmî olarak herhangi bir ayrım yoktur. Alman anayasasında herhangi bir dine atıf yapılmamış olması, dinî cemaatlerin referanslarını medeni hukuktan almalarına yol açmıştır. Buna göre, bütün dinî cemaatler tüzel kişilik statüsü kazanma hakkına sahiptir.²⁶

MÜSLÜMANLARIN YAŞADIĞI PROBLEMLER

Müslümanların 50-60 yıl önce başlayan göçü, Almanya’da sosyokültürel, aynı zamanda da psikolojik birtakım değişikliklere yol açmıştır. Her göç alan ülkede olduğu gibi Almanya’da da Müslümanların gelişi birtakım iktisadi, siyasi ve sosyolojik değişiklikler meydana getirmiştir. Almanların yabancılarla ve özellikle Müslümanlara bakışında yaşanan değişim, aşırı sağcı grup ve partilerin yükselişine bahane oluştururken, dışlama ile başlayan ayrımcı

uygulamalar, fiili saldırılara kadar varmıştır. Almanya’nın yerlisi ve vatandaşı haline gelmiş olsalar dahi Müslümanlar yabancılaşma, yalnız hissetme, kimlik problemi, ön yargı, kültürel dejenerasyon, ırkçılık, İslamofobi gibi birçok sorunla karşı karşıya kalmaktan kurtulamamıştır.

Olumsuz uygulamalar giderek artarken, Nazi dönemindeki acımasızlığın hâlâ canlı biçimde hissedildiği Alman-

ya'da, İslam karşıtlığının fiili saldırılara dönüştürülmesi konusunda siyasilerin kaygıları olduğuna da kuşku yoktur. Zira ülkede yeni bir düşman yaratılıp Nazi ideolojisinin yükselmesi, Alman siyasetçilerin isteyeceği bir sonuç değildir.

Bunun önlenmesi için Müslümanların hayatın içine daha fazla entegre olmaları ve Alman gibi davranmaları konusunda çalışmalar yürütülmektedir. Müslümanların Alman toplumunun bir parçası haline gelmesi için, örneğin hayvanları koruma kanunundaki katı kurallara rağmen, istisna olacak şekilde, Müslümanlar için "helal et" kuralına uygun düzenlemeler yapılması yahut Müslüman kadınların kamusal alanda, okullarda ve üniversitelerde başörtüsü takmalarında herhangi bir kısıtlama olmaması gibi uygulamalara gidilmektedir.²⁷

Burada asıl tartışma konusu olan hususlardan biri; Almanya'nın "entegrasyon" kelimesi ile kastettiği anlam ile Müslümanların kastettiği anlam arasındaki farklılıktır. Almanlara göre entegrasyon "yabancıların" neredeyse bir Alman gibi yaşayıp onun gibi düşünmesi, Müslümanlar açısından entegrasyon, kültür ve inanç değerlerini koruyarak Alman yasalarına uymaktan ibarettir.

Almanya'daki yerleşik sistemin, sorunları olası bir toplumsal çatışmaya yol açmadan çözme siyasetine rağmen her şeyin yolunda gittiğini söylemek pek de mümkün değildir. Özellikle son zamanlarda yaşanan gelişmeler, bazı eyaletlerde devlet kurumlarında görev alan Müslüman kadınların başörtü takmalarına yasak getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Şimdilik mevzu bahis yaşağın uygulanması her eyalet için söz konusu değilse de bu durum geleceğe yönelik ciddi kaygılar duyulmasına neden olmaktadır.

Müslümanların farklı eyaletlerde bu ve benzeri uygulamalara maruz kalmasının sebepleri arasında tüm ülke çapında bir temsil problemlerinin bulunması gelmektedir. Ülke içerisinde faaliyet gösteren dinî gruplarının ortak bir çatı altında ülke çapında örgütlenme süreçlerini tam anlamıyla gerçekleştirememiş olmaları, Müslümanların devlet nezdinde temsili zaafa uğratmaktadır. Bu durum, Müslüman çocuklara yönelik dinî eğitimlerin sekteye uğraması, ikinci ve üçüncü kuşakların öz kültürlerine yabancılaşması ve akabinde ortaya çıkan kimlik problemi gibi sorunları da beraberinde getirmektedir.

Sosyoekonomik bağlamda da yerli nüfusa nazaran dezavantajlı konumda olan Müslümanlar, dil problemini de

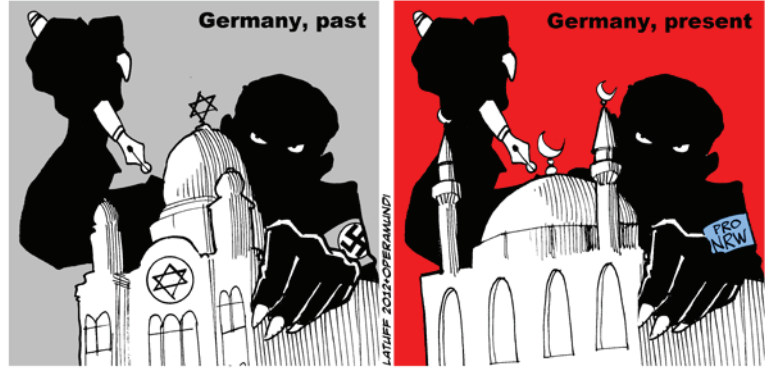
**Almanların
yabancılarla
ve özellikle
Müslümanlara
bakışında
yaşanan değişim,
aşırı sağcı grup
ve partilerin
yükselişine
bahane
oluştururken,
dışlama ile
başlayan ayrımcı
uygulamalar, fiili
saldırıları kadar
varmıştır.**

Almanya'da
Müslümanlar,
eğitimden iş
hayatına kadar
sosyal alanın her
aşamasında giderek
artan oranlarda
ayrımcılığa maruz
kalmaktadır.

hâlâ tam manasıyla aşabilmiş değildir. Bilhassa dinî liderlerin Almanca bilmesi, Müslümanların sorunlarını ifade etmede yetersiz kalmalarına neden olmaktadır. Buna mukabil üçüncü nesil olarak nitelendirilen yeni kuşak genç Müslümanlar, öz kimliklerini korumak ve dinî kimliklerine sahip çıkmak noktasında daha talepkâr davranmaktadır.

Müslüman camiadan Almanya'ya yöneltilen eleştirilerin özünü, ülke hükümetinin Müslümanlara yönelik eşitsiz

politikalar izlemesi oluşturmaktadır. Sonuç olarak Alman sisteminde Müslümanların haklarının görmezden geldiği her geçen gün daha yüksek sesle dillendirilmektedir. Buna örnek olarak, üyelerinin çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Alman Sendikaları Birliği'nin Müslüman üyelerin sorunlarını görmezden gelmesi verilebilir. Bir dizi hoşgörüsüz tutum ve ön yargıya maruz kalan Müslümanlar, toplumdan tecrit edilmeye çalışılmaktadır.²⁸

İslamofobi, Zenofobi, Ayrımcılık

Orta Çağ Avrupa'sından bu yana İslam'la bir şekilde etkileşim halinde bulunan Batı'nın İslam'a bakışı o dönemlerde şekillenmiştir. Dolayısıyla İslam'ı siyasi, teolojik ve kültürel anlamda kendisine rakip olarak gören Batı medeniyetindeki benzer ön yargılar Alman toplumunda da mevcuttur. Modern dönemdeyse Almanya'da yaşayan Müslümanlara karşı ön yargıların 11 Eylül'den sonra oluştuğu ifade edilmektedir. Ne var ki veriler, ekonomik refahını paylaşmak istemeyen Almanların 1950'li yıllardan bu yana ülkeye giriş yapan göçmenlere, bilhassa da Müslümanlara yönelik ayrımcı ve ötekileştirmeci tutumlarının var olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, radikal grupların ülke içerisindeki şiddet eylemleri de Almanya'da Müslümanlara yönelik ön yargıların yükselmesinde çeşni rolü görmüştür. Müslümanlara karşı duyulan korku, nefret ve kinin bir yansıması olan İslamofobik hareketlerin yükselişe geçmesi, Avrupa'da, dolayısıyla Almanya'da yükselişe geçen aşırı sağ hareketlerle paralellik arz etmektedir. Suriye'den yaşanan göç hareketleri de Almanya'daki aşırı sağcı ve İslamofobik kişilerle Müslümanlar arasındaki mevcut gerginliği daha da tırmandırmıştır.

Müslümanlara yönelik fiziksel ve psikolojik şiddete uğrama oran-

larında ciddi artışların görüldüğü Almanya'da, camilere ve Müslüman mezarlıklarına saldırılar düzenlenmektedir. Müslümanlar, eğitimden iş hayatına kadar sosyal alanın her aşamasında giderek artan oranlarda ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Kamu kurumlarında Müslümanlara karşı yapılan saygısızlıklar da Almanya'da İslamofobinin endişe verici bir yöne gittiğinin göstergesidir. Özellikle ana akım medya tarafından İslam'ın fundamentalist bir din olduğunun, kadınların ikinci plana atıldığının ve Müslümanların "terö-

rist" olduğu algısının yerli halka empoze edilmesi, Almanya'da bahse konu aşırı hareketlerin yükselen bir çizgide seyretmesine neden olmaktadır. Bu fikre mensup bireylerin ve grupların ortak paydada birleştiği düşünce, Müslümanların Almanya'ya girişinin yasaklanmasıdır. Alman medeniyetinin İslam dinine mensup kişiler tarafından tehdit edildiği algısına sahip bu bireyler, kendi toplumlarına yabancılaştıklarını, bu nedenle Müslümanlara ait her türlü dinî yaşantının yasaklanması gerektiğini savunmaktadır.

Göçmen aileler, çocuklarının salt hâkim kültürün etkisi altında kalmamasını ve onların kendi öz kültürlerine, değerlerine, gelenek, görenek ve inançlarına yabancılaşmamasını istemektedirler.

Eğitim Problemi

Çok kültürlü toplumlarda her kesimden öğrenciyi kapsayan eğitim politikalarının oluşturulması hayli önemlidir. Bugün birçok sanayi ülkesi, eğitim hususundaki yetersizlikleri nedeniyle çok sayıda öğrencinin, bilhassa da yabancı uyrukluların okulu bırakmasıyla karşı karşıyadır. Göç alan ülkeler, yabancı çocukların kendi ulusal eğitim sistemlerine adapte olmasını istemektedir. Buna mukabil göçmen aileler ise, çocuklarının salt hâkim kültürün etkisi altında kalmamasını ve onların kendi öz kültürlerine, değerlerine, gelenek, görenek ve inançlarına yabancılaşmamasını istemektedirler.

Almanya'da yerli ve yabancı çocuklar eşit haklara ve imkânlarla sahip değildir. Sosyoekonomik açıdan gelişmiş olan ailelerin çocukları en geniş eğitim ve öğretim hakkından yararlanırken, düşük gelirli hanelerdeki çocuklar, kısa zamanda bu yarıştan çekilmek zorunda kalmaktadır. Diğer yandan Alman eğitim sistemi, yabancı öğrencilerin eğitim alanındaki gelişimini değil, ülke sanayiinin gereksinimlerini gözetmektedir. Göçmen çocuklarının büyük

bir çoğunluğu işçi yetiştiren ya da öğrenim güçlüğü çeken çocukların gittiği okullara devam etmektedir. Buradan yola çıkarak göçmen çocuklarının, bilhassa da dar gelirli sınıfa mensup ailelerin çocuklarının Alman eğitim sisteminde başarılı olmasının mümkün olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan, Alman eğitim sistemi yabancı çocuklara uygun bir dil eğitimi sağlamak konusunda da yetersiz

Hristiyanlığın
hâkim olduğu bir
toplumda büyüyen
Müslüman
çocukların kendi
din ve kültürlerine
uygun bir biçimde
yetişmeleri,
Almanya'daki
Müslümanlar
için büyük önem
taşımaktadır.

kalmaktadır. Öğrencilerin başarılı olup olmadıklarının dördüncü sı-
nıfta değerlendirildiği sistemde,
çocuklar arzu ettikleri istikamette
eğitim hayatlarına devam edeme-
mektedirler.²⁹

Almanya'da okuldan erken ayrılma
oranı %10,2'dir. Yerli çocuklarda bu
oran %8,2 iken göçmenlerde yak-
laşık üç katı artarak %23,2'ye çık-
maktadır. Başarı ortalaması önceki
yıllara nazaran %5 oranında artan
Almanya'da matematikte, okudu-

ğunu anlamada yerli çocukların ba-
şarı oranları ile göçmen çocukların
başarı oranları arasında uçurum
vardır. Yerli çocukların %11,8'i eği-
tim alanında genele kıyasla yetersiz
kalırken bu oran göçmen çocuklar
için %42,2'dir. İkinci kuşak göçmen
çocukların başarısızlık oranı birin-
ci kuşağa nazaran azalsa da %31,1
ile oldukça büyük bir görünüm arz
etmektedir. Bölgesel farklılıklar da
göçmenlerin okula erişimlerini etki-
leyen faktörlerdendir.³⁰

Dinî Eğitim Problemi ve Kimlik Sorunu

Hristiyanlığın hâkim olduğu bir
toplumda büyüyen Müslüman ço-
cukların kendi din ve kültürlerine
uygun bir biçimde yetişmeleri, Al-
manya'daki Müslümanlar için büyük
önem taşımaktadır. Burada yaşayan
Müslüman çocukların dinî eğitim
ihtiyacının karşılanmasına ilişkin bir-
çok cami derneği ve İslami organi-
zasyon çalışmalar yürütmekte, an-
cak herhangi bir yaptırımı olmayan,
esasen gönüllüğe dayanan bu sis-
temde verimli bir dinî eğitim verile-
memektedir. Bu anlamda Müslüman
göçmenler, çocukların kendi değer-
lerine ve özlerine yabancılaşmasını
önlemek adına okullarda zorunlu

ders olarak İslami eğitim verilmesini
talep etmektedir.³¹

Alman anayasasına göre din eğitimi
mecburidir. Bu maddeye dayanarak
Alman okulları, öğrencilere kiliselerin
öncülüğünde dinî eğitim vermektedir.
Ülkedeki ikinci büyük din olan İslam
dinine mensup öğrencilerin kendi din-
lerini öğrenebilmelerinin önündeyse
birtakım engeller mevcuttur. Bu en-
gellerden ilki, İslam dinini Alman dev-
letine karşı temsil edecek tanınmış bir
yapının olmayışıdır. İkincisi, ders ola-
rak okutulacak İslami müfredatın bazı
hükümlerinin Alman anayasasına ay-
kırı olduğu düşüncesidir.³² Dinî cema-
atlerin kontrolü altında din derslerinin
verilebildiği Almanya'da İslam dinine
hâlen daha cemaat statüsü verilmiş
değildir.

Yaşanan tüm bu tartışmalar, Alman-
ya'daki Müslümanları, anayasal bir
hak olan okullardaki din eğitiminden
mahrum bırakmıştır. Öte yandan,
1979 senesinde Kuzey Ren Westfal-
ya Eyaleti'nde, Türk ailelerin çocuk-
larına yönelik *İslam Din Dersi* eğitimi
çalışmaları başlatılmış, 1986'lı yıllarda
Almanya genelinde gerçekleştirilen
proje kapsamında "Türkçe İslam Din
Bilgisi Dersi" Türkiye'den gönderilen

öğretmenler tarafından okullarda okutulmaya başlanmıştır.³³ 1999 yılına gelindiğinde ise, din bilgisi dersinin Almanca verilmesi kararlaştırılmıştır. Mezhep merkezli olmayan ve her milletten Müslüman'ın katılabileceği bu derste, öğrencilerin faaliyetleri dersi başarıyla tamamlamalarında etkili olmuştur.³⁴ Zaman içerisinde bazı eyaletlerde de İslam dini ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Ana dilde dinî eğitimin kalitesine, güvenilirliğine dahi şüpheyle yaklaşan veliler ise, bu dersin Almanca okutulmasına pek de olumlu bakmamaktadır.

Almanya'daki Müslümanların eğitim alanında yaşadıkları bu sıkıntılar, ikinci ve üçüncü kuşaklarda kimlik sorunun derinleşmesine neden olmuştur. Her bireyin doğduğu kültürün özelliklerini benimseyerek bir aitlik duygusu geliştirmesi, onun kişisel ve toplumsal gelişimini besleyen en önemli unsurlardandır. Ne var ki, ekonomik ve

siyasi sebepler, savaş, açlık, iklim değişikliği gibi çeşitli gerekçelerle gerçekleştirilen göç hareketleri, bireylerin ait oldukları topluma ve özünde ait oldukları değerlere yabancılaşmasına ve kimlik çatışması yaşamasına neden olmaktadır. Almanya'ya bahse konu sebeplerle göç eden Müslümanlar için de benzer bir durum söz konusu olmuş, kendi dilini ve dinini öğrenme noktasında problem yaşayan ikinci ve üçüncü kuşaklarda bir kimlik sorunu ortaya çıkmıştır. Öte yandan Almanların kendilerine yönelik ötekileştirici, ayrımcı tutumlarına bir tepki olarak bazı Müslümanlar ise dinî ve etnik kimliklerine daha sıkı sarılmıştır. Alman toplumuna yönelik gelişen ön yargılar, Müslümanların genel cemiyetten kopuşuna ve içlerine kapanmalarına neden olmuştur. Bununla birlikte kendi kimliğine yabancılaşarak Almanlaşanların sayısı da az değildir.

SONUÇ

Almanya'ya ekonomik kazanç elde etmek ve bir süre sonra ülkelerine geri dönmek amacıyla giden Müslümanlar bugün hâlâ orada yaşamaktadır. Bugüne kadar Almanya'da doğan kuşakların sağlıklı bir ortamda yetişmedikleri ülkede, gelecek nesillerin de benzer sorunlarla karşılaşacağı düşünülmektedir. Müslümanların yaşadıkları sorunlarda ilk günden bu yana çok az bir iyileşme kaydedilmiştir. Bunun altında yatan sebep ise, Almanya'nın onları hâlâ kalıcı görmemesidir. Bahse konu bu kabullenemeyiş, Müslümanların sosyal hayatından eğitime kadar pek çok alanda mağduriyetler yaşamasına neden olmaktadır.

Almanya dâhil bütün Avrupa ülkeleri, eğitim sistemlerini göçmenlerin de yararına olacak şekilde düzenlememişlerdir. Bugün ellerindeki refah ortamını en çok borçlu oldukları göçmenlerin çocuklarının, bilhassa Müslümanların, Almanya'nın sürdürdüğü tek kültürlü eğitim politikası yüzünden başarısız oldukları görülmektedir. Alman eğitim

sisteminde, sosyoekonomik anlamda dezavantajlı gruplar arasında sayılan göçmen çocuklar, diğer çocuklarla eşit eğitim fırsatlarına sahip değildir. Almanca eğitim verilen bir ülkede hâlâ dil problemini aşamamış çocuklar, sınavlarda sorulan soruları dil yüzünden anlayamadıklarından başarısız olduklarında, öğrenim zorluğu çeken çocukların devam ettiği okullara gönderilmektedir. Eğitim hayatına yeni adım atan çocukların yaşadıkları bu hayal kırıklığı onların ilerleyen dönemlerdeki başarılarına da olumsuz etki etmektedir.

Müslüman çocukların Almanca dilini öğrenememesindeki en temel etken, aslında ana dillerini de iyi bilmemeleridir. Göçmenlerin ana dillerini öğrenbilmeleri adına Almanya'nın yeterli çalışmalar yürütmediği de göz ardı edilemez bir gerçektir. Öğrenim zorluğu değil, dil edinme zorluğu çeken çocuklar eğitimleri süresince maruz kaldıkları ayrımcılık ve yabancı düşmanlığı gibi nedenlerle de okullarını tamamlamakta güçlük çekmektedir. Diğer bir de-

yişle Almanya'daki Müslüman çocuklar, kültürler arası ve çok kültürlü bir eğitim politikası sağlamayan Almanya yüzünden başarısız olmaktadır.

Almanya'daki Müslümanların dinî ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması ve kültürel kimliklerinin muhafaza edilebilmesi adına dinî değerlerin yeni nesillere aktarılması oldukça önemlidir. Almanya'daki Müslüman çocuklar, eğitim alanında olduğu gibi bu konuda da sıkıntı yaşamaktadır. Milyonlarca Müslüman'ın yaşadığı Almanya'da Müslüman çocuklar yeterli dinî eğitim alamamaktadır. Bununla birlikte bazı eyaletlerde verilmeye çalışılan "Almanca İslam Bilgisi" dinî cemaatlerin katılımı ile değil Kuzey Ren Westfalya Eyaleti'nin sorumluluğu altında gerçekleştirilmektedir. Klasik anlamda bir İslami eğitimin gerektirdiği içerikten uzak olan bu dersler, bazı Müslüman STK'larca "imansız din bilgisi dersi" olarak nitelendirilmektedir.³⁵ Bu dersler, mevcut hukuki şartlar içerisinde yalnızca Almanca olarak işlenmektedir.

Müslümanların ana dil ve mensup oldukları dinî inanca ilişkin aldıkları yetersiz eğitim, onların ilerleyen dönemlerde kimlik problemleri yaşamalarına sebep olmaktadır. Aidiyet bilinçlerini yitiren bu kuşakların yaşadığı sorunlar, onların içinde bulundukları topluma ya da kendi öz değerlerine yabancılaşmalarına sebep olmaktadır. Birinci gruba mensup bireylerde bu durum, Almanların kendilerine yönelik geliştirdikleri ayrımcı ve ötekileştirici tutumdan ötürü dinî ve etnik kimliklerine daha sıkı sarılma; ikinci gruptaki kişilerdeyse tam tersi bir etkiye yol açarak Almanlaşmalarıyla sonuçlanmaktadır.

Yukarıda bahsedilen problemlerin sebeplerinden biri de Müslümanların temsil sorunudur. Almanya'daki Müslüman cemaatlerin birbirlerine hoşgörüyle yaklaşmaları ve iş birliğiyle hareket etmeleriyle aşılabilecek olan bu problem, uzun vadede Müslümanların yaşadığı birçok sorunun çözümünü kolaylaştıracaktır.

SONNOTLAR

1. T.C. Dışişleri Bakanlığı "Almanya Federal Cumhuriyeti'nin Siyasi Görünümü", <http://www.mfa.gov.tr/almanya-siyasi-gorunumu.tr.mfa>
2. "Germany's Demographics Profile, 2018", *Index Mundi*, https://www.indexmundi.com/germany/demographics_profile.html
3. T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Ülke Künyesi", <http://www.mfa.gov.tr/almanya%20-kunyesi.tr.mfa>
4. Bruce Katz, Luise Noring ve Nantke Garrelts, "Cities and refugees: The German experience", 2016, Brookings, <https://www.brookings.edu/research/cities-and-refugees-the-german-experience/>
5. İsmail Güllü, "Almanya'daki III. Kuşak Türk Gençlerinin Dinî Tutum ve Davranışları: Köln Örneği", *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 14.
6. Kadir Canatan, *Avrupa'da Müslüman Azınlıklar*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 11.
7. "Germany", *Focus Migration*, 2007, <http://focus-migration.hwwi.de/Germany.1509.0.html?&L=1>
8. Canatan, ss. 21-22.
9. Abdurrahman Karataş, "Almanya'daki Türkiyeli Göçmenler Özelinde Asimilasyon ve Entegrasyon", *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 9.
10. Economic Surveys Germany, 2016, OECD, <http://www.oecd.org/eco/surveys/2016%20Germany%20survey%20-%20Overview%20in%20ENGLISH.pdf>
11. "Germany unemployment rate", <https://countryeconomy.com/unemployment/germany>
12. "Annual average unemployment rate in Germany from 1996 to 2018", *Statista*, <https://www.statista.com/statistics/227005/unemployment-rate-in-germany/>
13. "19.7% of Germany's population at risk of poverty or social exclusion", *DeStatist*, https://www.destatis.de/EN/PressServices/Press/pr/2017/11/PE17_392_634.html
14. "Poverty and social exclusion: Millions of Germans on brink", *DW*, <http://www.dw.com/en/poverty-and-social-exclusion-millions-of-germans-on-brink/a-41301832>
15. Elisabeth Zimmermann, "Poverty in Germany reaches new record high", *WSWS*, <https://www.wsws.org/en/articles/2017/03/20/germ-m20.html>
16. "Foreign-born&Native-born unemployment rate in Germany", *OECD*, <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-unemployment.htm#indicator-chart>
17. Canatan, s. 23.
18. Bülent Keleş, "Almanya'da İslam ve Müslümanlar: Bavyera Örneği", *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, ss. 71-98.
19. Houssain Kettani, "Muslim Population in Europe: 1950-2020", *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, No. 2, June 2010, s. 159.
20. "The Growth of Germany's Muslim Population 2017", <http://www.pewforum.org/essay/the-growth-of-germanys-muslim-population/>
21. Salih Yiğit, "Almanya'da İslam ve İslam'ın Kurumsallaşması", Kadir Canatan (Ed.), *Avrupa'da İslam içinde*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005, s. 105.
22. Keleş, "Almanya'da İslam...", s. 122-123.
23. Keleş, "Almanya'da İslam...", s. 106.
24. Dr. Thomas Lemmen, *Almanya'daki İslami Örgütler*, Süheyla Ababay (Çev.), İstanbul: Fes Yayınları, ss. 8-10.
25. Yiğit, "Almanya'da İslam...", ss. 109-112.
26. Ali Köse, Talip Küçükcan, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi*, 2016, İstanbul: İSAM Yayınları, ss. 85-86.
27. Köse, Küçükcan, ss. 86-87.
28. Yiğit, "Almanya'da İslam...", s. 112.
29. Aslıhan Selcen Bingöl, "Almanya ve Hollanda'da Türk Göçmen İşçi Çocuklarına Dönük Eğitim Politikaları ve Uygulamaları", *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006, ss. 104-107.
30. "Education and Training Monitor, Germany", European Union, 2017, ss. 4-5, https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2017-de_en.pdf
31. Yusuf Adıgüzel, "Almanya'daki Devlet Okullarında İslam Din Dersi Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 5, S. 2, 2010, ss. 60-62.
32. Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, 2005, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 27.
33. Halise K. Zengin, "Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri", *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, ss. 15-18.
34. Zengin, "Almanya'da İslam...", s. 22.
35. Adıgüzel, "Almanya'daki Devlet...", ss. 69-70.

İNSAMER

İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Karagömrük Mh. Kaleboyu Cd. Muhtar Muhtittin Sk.
No. 6 PK. 34091 Fatih - İstanbul - Türkiye
T. +90 212 631 21 21 | F. +90 212 621 70 51
www.insamer.com | info@insamer.com